

کلام و جامعہ

(جلد چہارم)

این اثر ترجمه‌ای است از:

Theologie und Gesellschaft
Josef van Ess

(Walter de Gruyter: 1992)

اس، یوزف وان، ۱۹۳۴ - ۲۰۲۲ م.	سرشناسه
کلام و جامعه در سده‌های دوم و سوم هجری: تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام / یوزف فان اس؛ مترجمان فرزین بانکی، احمدعلی حیدری، محمد سردانی طارمی؛ ویراستار علمی سیدمحمدرضا بهشتی.	عنوان و نام پدیدآور
قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ۱۴۰۳.	مشخصات نشر
۱۰۳۴ ص.	مشخصات ظاهری
انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب؛ ۲۵۳.	فروست
۹۷۸-۶۲۲-۷۹۶۷-۴۱-۸	شابک
۹۷۸-۶۰۰-۶۷۳۰-۷۱-۴	شابک دوره
فیبا.	وضعیت فهرست نویسی
مترجمان جلد دوم الهام حسینی بهشتی، سیدمحمدرضا بهشتی.	یادداشت
مترجم جلد چهارم محمد سردانی طارمی	یادداشت
کتابنامه.	یادداشت
تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام.	عنوان دیگر
کلام -- تاریخ -- قرن ۱-۳ ق.	موضوع
Islamic theology -- History-- ۹-۷ th century	موضوع
Muslim theologians	موضوع
بانکی، فرزین، مترجم.	شناسه افزوده
حیدری، احمدعلی، ۱۳۴۲ -، مترجم.	شناسه افزوده
سردانی طارمی، محمد، ۱۳۲۱ -، مترجم.	شناسه افزوده
بهشتی، محمدرضا، ۱۳۳۷-، ویراستار.	شناسه افزوده
دانشگاه ادیان و مذاهب.	شناسه افزوده
دانشگاه ادیان و مذاهب. معاونت پژوهشی.	شناسه افزوده
۱۳۹۷ ک ۵ الف / ۸ / BP۲۰۰	رده بندی کنگره
۲۹۷/۴۹	رده بندی دیویی
۴۹۷۹۸۳۲	شماره کتابشناسی ملی

کلام و جامعه

در سده‌های دوم و سوم هجری
تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام

جلد چهارم

یوزف فان اس

مترجم: محمد سردانی طارمی

ویراستار علمی: سید محمد رضا بهشتی

انشارات دانشگاه ادیان و مذاهب

معاونت پژوهشی

۱۴۰۳

قم، پردیسان، روبه‌روی مسجد امام صادق (علیه السلام)، دانشگاه ادیان و مذاهب.
تلفن: ۰۲۵-۳۲۸۰۲۶۱-۱۳، ۰۲۵-۳۲۸۰۳۱۷۱، ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲
تلفکس مرکز پخش و فروش: ۰۲۵-۳۲۸۰۶۶۵۲
فروشگاه اینترنتی:

www.Adyanpub.com @Libadyan

کلام و جامعه (جلد چهارم)

در سده‌های دوم و سوم هجری
تاریخ اندیشه دینی در صدر اسلام

- نویسنده: یوزف فان‌اس
- مترجم: محمد سردانی طارمی
- ویراستار علمی: سیدمحمد رضا بهشتی
- ناشر: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- نوبت چاپ: اول، بهار ۱۴۰۳
- چاپ: مؤسسه بوستان کتاب
- طراح: مهدی محمدی شجاعی، شهرام بردبار
- شمارگان: ۵۰۰ نسخه
- مرجع قیمت: وب‌سایت رسمی انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب
- شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۷۹۶۷-۴۱-۸

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی، الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع و پیگرد قانونی دارد.

فهرست مطالب

درآمد.....	الف
فهرست اختصارات و آوانگاری.....	د
پیشگفتار.....	هـ
۴. معتزلیان در دوران محنت و پس از آن.....	۱
۴. ۱. بصره تا نیمه سده سوم.....	۱
۴. ۱. ۱. هشام فُوطی.....	۲
۴. ۱. ۱. ۱. آرای او.....	۶
۴. ۱. ۲. شاگردان فُوطی.....	۲۱
۴. ۱. ۲. ۱. عبّاد بن سلیمان.....	۲۱
۴. ۱. ۲. ۱. ۱. آرای او.....	۲۴
۴. ۱. ۲. ۱. ۱. ملاحظاتی مقدماتی درباره نظام فکری او. چگونگی منابع.....	۲۴
۴. ۱. ۲. ۱. ۲. آموزه صفات خدا.....	۲۸
۴. ۱. ۲. ۱. ۱. ۱. اسمای «مبتنی بر افعال خود خدا».....	۳۲
۴. ۱. ۲. ۱. ۱. ۲. اسمایی که «نه مبتنی بر افعال او و نه مبتنی بر افعال دیگری اند».....	۳۴
۴. ۱. ۲. ۱. ۳. مسائل مربوط به هستی شناسی.....	۳۹
۴. ۱. ۲. ۱. ۴. قدرت مطلق الهی و جهان به منزله عالم احسن.....	۴۳
۴. ۱. ۲. ۱. ۵. انسان شناسی.....	۴۷
۴. ۱. ۲. ۱. ۶. ایمان و گناه.....	۵۴
۴. ۱. ۲. ۱. ۷. مسائل معرفت شناختی.....	۵۷

- ۶۱ ..... نظریه سیاسی ..... ۸ . ۱ . ۱ . ۲ . ۱ . ۴
- ۶۲ ..... شحام ..... ۳ . ۱ . ۴
- ۷۱ ..... دامنه تأثیر معتزله. أحمد بن مُعدَّل ..... ۴ . ۱ . ۴
- ۷۶ ..... معتزلیان بغداد ..... ۲ . ۴
- ۷۸ ..... جعفر بن میسر ..... ۱ . ۲ . ۴
- ۸۲ ..... نظریه سیاسی ..... ۱ . ۱ . ۲ . ۴
- ۸۴ ..... مسائل کلامی ..... ۲ . ۱ . ۲ . ۴
- ۹۰ ..... مسائلی در زمینه فقه ..... ۳ . ۱ . ۲ . ۴
- ۹۴ ..... جعفر بن حرب ..... ۲ . ۲ . ۴
- ۱۰۰ ..... آموزه‌های او. رابطه او با جعفر بن میسر ..... ۱ . ۲ . ۲ . ۴
- ۱۰۷ ..... شاگرد او اسکافی. زندگی و آثار ..... ۲ . ۲ . ۲ . ۴
- ۱۱۳ ..... آرای کلامی اسکافی ..... ۱ . ۲ . ۲ . ۲ . ۴
- ۱۲۳ ..... صوفیان معتزله متأخر ..... ۳ . ۲ . ۴
- ۱۳۲ ..... معتزلیان مدنی: أبو مُجالد ..... ۴ . ۲ . ۴
- ۱۳۵ ..... جاحظ ..... ۱ . ۴ . ۲ . ۴
- ۱۳۷ ..... معرفت‌شناسی جاحظ ..... ۱ . ۱ . ۴ . ۲ . ۴
- ۱۵۴ ..... طرح کلی آموزه‌های جاحظ ..... ۲ . ۱ . ۴ . ۲ . ۴
- ۱۶۴ ..... اخلاف جاحظ ..... ۳ . ۱ . ۴ . ۲ . ۴
- ۱۶۷ ..... أبو عَفَّان رَقَّی ..... ۲ . ۴ . ۲ . ۴
- ۱۶۸ ..... زُرْقَان ..... ۳ . ۴ . ۲ . ۴
- ۱۷۱ ..... متکلمان پیرامون معتزله ۵
- ۱۷۲ ..... «مرجئه» ..... ۱ . ۵
- ۱۷۳ ..... محمد بن شیب ..... ۱ . ۱ . ۵
- ۱۸۳ ..... متکلمان «مرجئی» دیگر از همان نسل ..... ۲ . ۱ . ۵
- ۱۸۶ ..... نسل بعد. أبو الحسن صالحی و ناشئ ..... ۳ . ۱ . ۵
- ۲۰۵ ..... نجار و پیرامون او ..... ۲ . ۵
- ۲۰۸ ..... آموزه‌های نجار ..... ۱ . ۲ . ۵
- ۲۲۴ ..... مکتب نجار ..... ۲ . ۲ . ۵

- ۲۲۶ ..... ۵. ۲. ۱. بُرغوث
- ۲۳۱ ..... ۵. ۲. ۲. متکلمان دیگر این حلقه
- ۲۳۸ ..... ۵. ۳. متکلمان اباضی
- ۲۴۹ ..... ۶. ۱. جدال بر سر قرآن
- ۲۵۰ ..... ۶. ۱. ابن کلاب
- ۲۷۱ ..... ۶. ۲. مُحاسبی
- ۲۹۱ ..... ۶. ۳. کرابیسی و مسأله لفظ القرآن
- ۲۹۷ ..... ۶. ۳. ۱. واکنش حنبلیان و أصحاب حدیث
- ۳۰۳ ..... ۶. ۳. ۲. «دودلها» (واقفه)
- ۳۱۵ ..... ۷. ۱. گسترش معتزله در سده سوم
- ۳۱۶ ..... ۷. ۱. عراق و جزیره
- ۳۱۹ ..... ۷. ۲. شبه جزیره عربی
- ۳۲۲ ..... ۷. ۳. شام
- ۳۲۶ ..... ۷. ۴. ارمنستان
- ۳۳۰ ..... ۷. ۵. ایران
- ۳۵۵ ..... ۷. ۶. هند
- ۳۵۶ ..... ۷. ۷. مغرب
- ۳۵۶ ..... ۷. ۷. ۱. سرزمین‌های داخلی و دورترین نقاط غرب
- ۳۶۴ ..... ۷. ۷. ۲. طرابلس غرب و تونس
- ۳۶۶ ..... ۷. ۷. ۲. ۱. قیروان
- ۳۷۴ ..... ۷. ۷. ۳. استدراک: معتزله در اسپانیا
- ۳۷۹ ..... ۷. ۸. جمع‌بندی
- ۳۸۱ ..... ۸. ۱. بحران
- ۳۸۲ ..... ۸. ۱. مسیر مستقل تصوف بغداد، جُنید و معاصران او
- ۳۹۷ ..... ۸. ۲. خودویرانگری روش جدلی
- ۴۰۶ ..... ۸. ۲. ۲. ابن رتدی
- ۴۱۲ ..... ۸. ۲. ۲. ۱. درگیری با معتزله بغداد
- ۴۱۹ ..... ۸. ۲. ۲. ۲. ابن رتدی به عنوان متکلم

- ۴۳۳ ..... «کتب ملعونه» ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۳۹ ..... کتاب الزمرد ۱. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۴۱ ..... الف: عقلانیت وحی ۱. ۳. ۲. ۲. ۸
- ..... ب: ضرورت نبوت. پیامبر به عنوان «قهرمان پایه گذار»
- ۴۴۴ ..... فرهنگ
- ۴۴۹ ..... ج: اثبات پذیری نبوت. باورپذیری پیامبران ۳. ۱. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۴۹ ..... الف) براهین قرآنی ۱. ۳. ۱. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۵۴ ..... ب) تقلیدناپذیری قرآن ۲. ۳. ۱. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۵۶ ..... ج) اخبار معجزات ۳. ۳. ۱. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۶۱ ..... د) مسأله حجیت حدیث ۴. ۳. ۱. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۶۳ ..... کتاب التاج ۲. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۶۵ ..... کتاب الدماغ ۳. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۶۹ ..... کتاب عبث الحکمه ۴. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۷۱ ..... کتاب قضیب الذهب ۵. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۷۲ ..... کتاب الفرید ۶. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۷۴ ..... هدف اینگونه آثار ۷. ۳. ۲. ۲. ۸
- ۴۷۷ ..... جمع بندی. تعیین زمان زندگی ابن روتدی ۴. ۲. ۲. ۸
- ۴۷۹ ..... خاستگاه سنت «الحاد» ۵. ۲. ۲. ۸
- ۴۸۵ ..... بخش د: جمع بندی تاریخ مسائل علم کلام
- ۴۸۷ ..... در آمد. موضوعات علم کلام ۰
- ۴۹۷ ..... ۱. تلقی از خدا
- ۵۰۲ ..... ۱. ۱. خدای واحد
- ۵۱۳ ..... ۱. ۲. تشبیه
- ۵۱۹ ..... ۱. ۲. ۱. موضوعات و زمینه ها
- ۵۲۰ ..... ۱. ۱. ۲. ۱. انسان به منزله صورت خدا
- ۵۳۰ ..... ۱. ۱. ۱. ۲. ۱. خدا به منزله موجودی نوری
- ۵۳۵ ..... ۱. ۲. ۱. ۲. ۱. تجربه محمد (ص) از خدا در معراج
- ۵۴۲ ..... ۱. ۲. ۱. ۲. ۱. مس خدا

۱. ۲. ۱. ۳. جای پای خدا در اورشلیم..... ۵۴۷
۱. ۲. ۱. ۴. اندام‌های خدا..... ۵۴۹
۱. ۲. ۱. ۵. افعال خدا..... ۵۵۶
۱. ۲. ۲. «جلوس بر عرش» و حضور همه‌جایی خدا..... ۵۶۵
۱. ۲. ۳. رؤیت خدا در آخرت..... ۵۷۱
۱. ۲. ۴. جمع‌بندی و چشم‌انداز..... ۵۷۷
۱. ۳. ۱. اسما و صفات..... ۵۸۹
۱. ۳. ۱. سرآغازهای آموزه صفات..... ۶۰۹
۱. ۳. ۲. شکل‌گیری و تکامل آموزه کلاسیک صفات..... ۶۱۱
۱. ۲. ۳. ۱. اراده الهی و خلقت..... ۶۱۷
۱. ۲. ۳. ۱. ۱. استدراک: آموزه جزء لاینجزاً در دوران آغازین اسلام..... ۶۳۷
۲. تلقی از انسان..... ۶۶۳
۲. ۱. فعل..... ۶۶۶
۲. ۱. ۱. جوانب مسأله آزادی اراده..... ۶۷۶
۲. ۱. ۱. ۱. تقدیر پیشین اجل..... ۶۸۴
۲. ۱. ۱. ۲. رسیدن روزی..... ۶۸۸
۲. ۱. ۱. ۳. ساختار آزادی اراده..... ۶۹۲
۲. ۱. ۱. ۴. مشارکت خدا در فعل..... ۶۹۶
۲. ۱. ۱. ۵. عدل الهی..... ۷۰۱
۲. ۲. جسم و روح..... ۷۰۹
۲. ۲. ۱. «زندگی پس از مرگ»..... ۷۲۱
۲. ۲. ۱. ۱. عذاب قبر..... ۷۳۱
۲. ۲. ۲. «ارواح». فرشته، جن، شیطان..... ۷۴۰
۳. معادشناسی..... ۷۵۱
۳. ۱. بهشت زمینی و بهشت آسمانی..... ۷۶۰
۳. ۲. «گستره واقعیت» آخرت..... ۷۶۷
۴. ایمان..... ۷۷۷
۴. ۱. گناه و توبه..... ۷۹۸

۸۱۵	۲.۴ پیامبر .....
۸۳۴	۱.۲.۴ قرآن .....
۸۴۵	۱.۱.۲.۴ وحی ملفوظ؟ .....
۸۶۳	۲.۱.۲.۴ قرآن مخلوق یا نامخلوق .....
۸۶۹	۲.۲.۴ معجزه و اثبات نبوت .....
۸۸۸	۳.۴ آموزه معرفت .....
۸۹۱	۱.۳.۴ قرآن و روش تفسیر آن .....
۸۹۵	۲.۳.۴ حجیت سنت .....
۹۰۱	۳.۳.۴ اجماع و اختلاف آرا .....
۹۱۱	۴.۳.۴ راههای خرد .....
۹۱۹	۵.۳.۴ معرفت و مسئولیت .....
۹۲۷	۵. کلام و جامعه .....
۹۲۸	۱.۰.۵ طرد و تکفیر .....
۹۳۷	۲.۰.۵ نقاط اشتراک .....
۹۴۲	۳.۰.۵ دیالکتیک راست دینی .....
۹۴۹	۴.۰.۵ اهمیت انحراف در دین .....
۹۵۶	۱.۵ نظریه سیاسی .....
۹۵۸	۱.۱.۵ در جستجوی وحدت امت نخستین .....
۹۶۳	۲.۱.۵ مشروعیت قدرت .....
۹۶۷	۳.۱.۵ نزاع بر سر قدرت .....
۹۷۱	۴.۱.۵ تفویض قدرت و تصاحب قدرت .....
۹۷۹	۵.۱.۵ خلع قدرت و محدودیت قدرت .....
۹۸۶	۲.۵ سازمان آموزش .....
۹۹۷	۱.۲.۵ مناظره‌ها و سیمای علم کلام .....
۱۰۰۵	۳.۵ محیط اجتماعی و ساختار فکری .....

درآمد

نوشته پیش رو برگردان فارسی جلد چهارم مجموعه شش جلدی کلام و جامعه در سده‌های دوم و سوم هجری، اثر پروفیسور یوزف فان‌اس است. با این جلد، اصل متن به پایان می‌رسد. دو جلد بعد دربردارنده متن شواهدی است که پروفیسور فان‌اس با تکیه بر آنها بخش تاریخی این اثر و نیز بخش نظام‌مند آن را تألیف کرده است. او این متن‌ها را نخست از زبان اصلی، یعنی عمدتاً عربی به آلمانی برگردانده و در قطعات بزرگ‌تر، جملاتشان را با ذکر حروف الفبا از یکدیگر مجزا ساخته و سپس، در پاره‌ای موارد، شرح و توضیحاتی را درباره آنها در انتهای متن‌ها آورده است. این متن‌ها دربردارنده روایاتی نحله‌نگارانه از مورخان، محدثان و متکلمان مشهور در باب زندگی و آرای دیگر متکلمان است. همانگونه که در پیش‌گفتار آمده، فان‌اس در اواخر سال ۱۹۷۸ در پنج درس‌گفتار در انجمن علمی فرانسه با بهره‌گیری از این پاره‌نوشته‌ها تصویری از طرح خود ارائه داده که در سال ۱۹۸۴ ذیل عنوان *Une lecture a rebours de l'histoire du mutazilisme*، پاریس [=درس‌گفتاری در بازنگری تاریخ اندیشه معتزله - و.] به چاپ رسیده است. از عنوان این نوشته پیداست که تمرکز او بر آرای معتزلیان بوده است، اما تجربه او در مواجهه با این آرا نشان می‌دهد که بدون پرداختن به دیگر نحله‌های کلامی و ربط و دادوستدی که آنها با معتزله، به‌ویژه در کانون‌های پنج‌گانه عراق، شام، حجاز، مصر و شرق ایران داشته‌اند، میسر نیست. شیوه بهره‌گیری او از این متن‌ها برای پژوهشگران حوزه کلام اسلامی، به‌ویژه در این دوره بسیار آموزنده است؛ به‌خصوص، برای درک مطالبی که او ذیل عنوان جمع‌بندی مسائل تاریخ علم کلام در بخش د جلد کنونی آورده است، مراجعه به این متن‌ها و نیز فهرست‌های مفصل و دقیق متعددی که در پایان جلد ششم خواهد آمد، ضروری است. این مراجعه بر بهره‌گیری خواننده از متن جلد‌های ۱ تا ۴ خواهد افزود و مطالعه آنها برای پیدا کردن سرنخ‌های تحقیق خود نگارنده و نیز پژوهش‌هایی که براساس آن می‌تواند در آینده صورت گیرد، بسیار مفید است.

در بخش د از جلد چهارم که در آن، پروفیسور فاناس به جمع‌بندی مسائل تاریخ علم کلام پرداخته، تمرکز او بر سده‌های آغازین علمی است که در حال شکل‌گیری است و در برخی موارد گام‌های نخست خود را برمی‌دارد. بر این اساس، طبیعی است که در این مراحل نخستین، آثار ابتدایی بودن پرداختن به موضوعات کلامی، خود را نمایان می‌سازد. در تاریخ علم کلام به‌ویژه، در خصوص مطالبی که در فصل مربوط به تلقی از خدا و برخی فصل‌های دیگر آمده، با تطورات قابل توجهی روبه‌رو بودیم. اگر در سده‌های دوم و سوم بیشتر با آرای حس‌گرایانه و تشبیهی مواجهیم، به تدریج با نفوذ اندیشه‌های خردورزانه طی سده‌های بعد با تلقی‌ها و تصویرهای دیگری روبه‌رو می‌شویم که حاصل کاستی‌های سده‌های نخست را تصحیح و تکمیل کرده و کوشیده است تا ناهمخوانی‌های موجود در تلقی‌های آغازین را برطرف سازد. تأثیر برآمدن و نضح گرفتن اندیشه‌ورزی‌های عقلی در اینجا، بیش از همه چهره می‌نماید.

به‌علاوه، به‌لحاظ روشی، شیوه کار نگارنده هرچند به‌خوبی مواضع فکری اندیشمندان کلامی را بازبینی و در پاره‌ای موارد، مواضع متفاوت و گاه متعارضی را از آنها ارائه می‌کند، اما قادر نیست تحولات و تطورات فکری متکلمان را بازنمایی سازد. از این‌رو، متفاوت شدن آرای آنها در مقاطع زمانی گوناگون و دلایل آن را در نظر نمی‌آورد. البته لازمه چنین کاری، در اختیار داشتن تاریخ دقیق‌تری از زمان بیان این آرا و امکان معلوم ساختن ترتیب آنهاست که چه‌بسا متون موجود ما چنین مجاللی را نمی‌دهند. خود کاری که محقق و نگارنده محترم تا اینجا با قبول زحمات فراوان صورت داده است، شاید بتواند پایه‌ای برای چنین تحقیقاتی گردد و تصویر ما از مسیر اندیشه متفکر را تصحیح و به واقعیت نزدیک‌تر سازد.

برگردان این اثر به‌اهتمام جناب آقای دکتر محمد سردانی طارمی از زبان آلمانی به فارسی انجام شده است. متن این برگردان که به‌لحاظ دقت، شیوایی بیان و خط خوش مترجم از سطح بسیار خوبی برخوردار بوده، مطابق رویه ویرایش علمی سه جلد نخست، ابتدا مورد بازبینی و مطابقت کامل با متن آلمانی قرار گرفته و در مواردی تکمیل، تنقیح و با شیوه برگزیده شده در ارجاعات با مجلدات قبل همخوان شده است. با توجه به فاصله زمانی میان برگردان فارسی و ویرایش علمی و نامقدور بودن بازبینی متن از جانب ایشان، در گفتگویی با اینجانب موافقت خود را با انتشار متن ویراسته شده اعلام نمودند. بدیهی است مسئولیت ویرایش علمی اثر برعهده اینجانب خواهد بود. در ویرایش محتوایی و ادبی،

رجوع به نسخه اصلی منابع نقل قول شده نقش مثبتی ایفا کرده است. پاره‌ای از توضیحات که مترجم محترم به منظور روشن تر شدن بیشتر متن آلمانی برای خواننده فارسی زبان آورده، با ذکر «- م.» مشخص شده است. در خصوص پاره‌ای از پانوشته‌های ویراستار از مشورت و پیشنهاد‌های اساتید ارجمند، جناب آقای دکتر حمیدرضا شریعتمداری و نیز جناب آقای دکتر محمد جاودان برخوردار بوده‌ایم که از هر دوی آنها صمیمانه سپاسگزاریم.

در متن اصلی جلد چهارم به زبان آلمانی، ۳۴۲ صفحه به فهرست‌های گوناگون اختصاص داده شده است. در گفتگو با ناشر محترم به دلایل فنی به‌ویژه، حجم بالایی که این جلد پیدا می‌کرد و نیز به دلیل ارجاعاتی که در این فهرست‌ها به دو جلد ۵ و ۶ شده است، تصمیم بر آن شد که این فهرست‌ها به انتهای جلد ششم منتقل شوند.

بجاست که اینک پس از برگردان کامل متن در خصوص شیوه کار پژوهشی نگارنده و نوع رهیافت او به موضوعات کلامی و کاربرد این رهیافت در متون آغازین، کاوش‌هایی انجام شود و مستقل از این مجموعه در اختیار پژوهشگران علاقه‌مند و نیز خوانندگان دقیق قرار گیرد. امید آنکه خوانندگان اهل تحقیق با دقت نظر خود و ارائه نقدها و پیشنهاد‌هایشان ما را در رفع کاستی‌هایی که ممکن است به‌رغم کوشش‌های ما به برگردان دقیق این اثر راه یافته باشند، یاری نمایند. از دانشگاه ادیان و مذاهب و نیز ناظران محترم آن، به‌ویژه، جناب آقای مهدی محمدی شجاعی، مدیر انتشارات آن دانشگاه که در به‌ثمرنشستن انتشار این اثر ما را همراهی کرده‌اند، بسیار سپاسگزارم و امیدوارم دو جلد پایانی این اثر نیز به‌زودی در اختیار خوانندگان ارجمند قرار گیرد.

در پایان، از سرکار خانم زینب فرخنده‌زاده که در مراحل مختلف حروفچینی، تطبیق، تصحیح، نمونه‌خوانی، صفحه‌آرایی و دیگر کارهای فنی نقش مؤثری ایفا کرده‌اند، قدردانی می‌نمایم.

سیدمحمدرضا حسینی بهشتی

تهران، پاییز ۱۴۰۲

فهرست اختصارات و آوانگاری

CHAL	The Cambridge History of Arabic Literature
CHI	The Cambridge History of Iran
Conc.	Wensinck: <i>Concordance et Indices de la Tradition Musulmane</i>
DSB	Dictionary of Scientific Biography
EI ¹	Enzyklopädie des Islam
EI ²	Encyclopaedia of Islam, New Edition
EIran	Encyclopaedia Iranica
EJud	Encyclopaedia Judaica
ER	Encyclopedia of Religion
GAL	Brockelmann: <i>Geschichte der arabischen Litteratur</i>
GAP	Grundriß der arabischen Philologie
GAS	Sezgin: <i>Geschichte des arabischen Schrifttums</i>
GdQ	Nöldeke: <i>Geschichte des Qorāns</i>
LexMa	Lexikon des Mittelalters
LThK	Lexikon für Theologie und Kirche
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum
RCEA	Répertoire chronologique d'épigraphie arabe
WKAS	Wörterbuch der Klassischen Arabischen Sprache

آ	ā	د	d	ض	ḍ	ک	k
ء	ʾ	ب	b	ذ	ḏ	ط	t
ل	l	ن	t	ر	r	ظ	z
م	m	ث	ṯ	ز	z	ع	ʿ
ن	n	ج	ǧ	س	s	غ	g
و	w	او (کتیبه)	ū	ح	ḥ	ش	š
ف	f	ه	h	خ	ḫ	ص	ṣ
ق	q	ی	y	ای (کتیبه)	ī		

پیشگفتار

کسی که دست به نوشتن شش جلد می‌زند، با زندگی خود بازی می‌کند؛ نه از آن جهت که باید ترس آن را داشته باشد که به خاطر چنین کاری، نگرانی هم‌نوعان خود را برانگیزد. پرداختن به کلام اسلامی خوشبختانه ضمانتی است برای اینکه دیگر افراد، نویسنده را تنها بگذارند و او در آرامش به سر برد. اما به لحاظ احساسی که چنین فردی دربارهٔ بهروزی خود دارد، این پرسش او را رها نمی‌کند که آیا موفق می‌شود زمان باقی‌مانده تا پایان عمر را به نحوی درست صرف این کار کند یا نه؟ از این رو، امید آن دارم که اگر اینک پس از آنکه این اثر به پایان خود رسیده است و چند کلمه‌ای دربارهٔ شرح حال خود می‌نویسم، آن را به دیدهٔ اغماض بنگرند.

محرک من برای این کار، رودی پارت بود؛ آن‌هم هنگامی که در سال ۱۹۶۸ به توینگن آمد. او مرا به پشتکار و صبوری ترغیب کرد و به من بدگمانی در قبال کلمات شتابزده و اندیشه‌های چابک را آموخت. تصمیم به انجام این کار، هنگامی قطعی شد که به مناسبت جشنی برای پاسداشت ه. آ. وُلْفَسُن که انتشارات دانشگاه هاروارد در آوریل ۱۹۷۱ با دورنمای انتشار کتاب *فلسفهٔ کلام* او برگزار کرد، محسن مهدی از من پرسید آیا مایلم در گروهی بین‌المللی که باید آن را تأسیس کرد، مشارکت کنم یا ریاست آن را برعهده گیرم یا نه؟ هدف از تشکیل این گروه، گردآوری پاره‌نوشته‌های معتزله بود. من از نشانه‌های دشواری‌هایی که برای هماهنگ کردن افراد گروه آشکار می‌شد، ابا داشتم و هنگامی که سخن از ایدهٔ این کار بی‌درنگ کمرنگ شد، به‌نظم چنین آمد که زمان آن فرا رسیده است تا خودم به‌تنهایی عهده‌دار آن شوم. بدین ترتیب، جلدهای پنجم و ششم این مجموعه پدید آمد. البته این دو جلد از جهات متعددی در بردارندهٔ پاره‌نوشته‌ها نیستند - نخست از آن جهت که تقریباً هیچ پاره‌نوشتهٔ راستینی در اختیار نداریم، بلکه سروکار ما صرفاً با گزارش‌هایی عقایدنگارانه است. به‌علاوه، نمی‌توان در خصوص این گزارش‌ها در موقعیت کنونی به تمامیتی رسید (و به همین دلیل، در جهت چنین تمامیتی کوشید) و

سرانجام، بدان جهت من متون را نه به زبان اصلی، بلکه به صورت برگردانشان در زبان آلمانی ارائه می‌کنم. برخی ممکن است چنین کاری را موهبتی دوپهلوی تلقی کنند. برای تمامی اسلام‌شناسان و عالمان ادبیات عرب در نسل اخیر که در حال شکل گرفتن اند و زبان آلمانی نمی‌دانند، این برگردان احتمالاً صرفاً معرفتی/خفی از معرف* است.

در مقابل، برای خود من، این برگردان انگیزه‌ای شد تا این متون را که پاره‌نوشته و از جهاتی گوناگون نیازمند تفسیر بودند، از دیدگاه خودم با هم در پیوند قرار دهم. نقطه عزیمت برای نگاشتن مجلدات ۱ و ۴ همین بود. اواخر سال ۱۹۷۸ در پنج درس گفتار، این مطالب را در انجمن علمی فرانسه** برای نخستین بار ارائه کردم. این درس گفتارها در سال ۱۹۸۴ ذیل عنوان *Une lecture a rebours de l'histoire du mutazilisme*، پاریس [= درس گفتاری در بازنگری تاریخ اندیشه معتزله - و.] به چاپ رسید. البته هنگامی که در سال ۱۹۷۹ سرانجام به نوشتن آغاز کردم، چارچوب این کار به زودی گسترده‌تر شد. متوجه شدم پرداختن مجزا به معتزله مقدر نیست. معتزله بدون محیط پیرامون آن، یعنی «فرقه‌ها»یی که سابق بر آن بودند یا در مسیر، رویاروی آن قرار گرفتند، قابل فهم نبودند. از مدت‌ها پیش معلوم بود این «فرقه‌ها» در واقع فرقه نیستند، بلکه صورت‌های مختلف فهمی از ایمان بودند که هنوز در فهم جمعی از ایمان، جای پای ثابتی پیدا نکرده بودند، اما اینک با پیدایش آنها این پرسش سربرمی‌آورد که اسلام چگونه آن چیزی شده است که امروزه ذیل این نام می‌فهمیم؟ ما با ارائه پاسخی به این پرسش، هنوز فاصله‌ای بسیار داریم. من تنها مصالح چنین کاری را فراهم کرده‌ام. با این حال، کوشیده‌ام این کار را هم از وجهه نظر تاریخی انجام دهم و هم از وجهه نظر نظام‌مند. به وجهه نظر نخست در بخش‌های ب تا ج اثر پیش رو پرداخته‌ام و به وجهه نظر دوم، در بخش د. در این حال، نگاهی کلی به تاریخ مسائل علم کلام که در بخش د عرضه کرده‌ام، نه می‌تواند و نه در صدد آن است که هر آنچه را پیش تر گفته بودیم، تکرار کند. بسیاری از مطالب صرفاً بار دیگر مورد اشاره قرار گرفته‌اند. به همین دلیل، تقاضا می‌کنم برای این کار به ارجاعات داخل متن واقعاً مراجعه شود و ضمناً فهرست‌ها مورد بهره‌برداری قرار گیرد. توصیف‌های ارائه‌شده در فصل‌های پایانی ممکن است به نظر گاهی اندکی فشرده برسند، اما از آنجا که خودبه‌خود معمول شده است به تلخیص‌ها و مدخل‌های فرهنگ‌نامه‌ای اعتماد کنند، این موضوع می‌تواند چندان هم مایه ناخرسندی نباشد. البته می‌خواهم تأکید کنم که غرض ما ترسیم «خطوط اساسی» نبوده است. خواننده‌ای که شتابی بیشتر دارد، بجاست برای این کار به سراغ منابع دیگر برود.

*. explicatio ignoti per ignotius

** Collège de France

هدف من بیشتر این بود که در اینجا پای مطالبی را به این گود بکشانم که معمولاً در کتب پیشین شرح حال نگارانه با جهت گیری تاریخی از چشم دور می ماند. بدین منظور، گاهی به اشکال گوناگون دامنه بحث را وسیع تر گرفته ام. رابطه مطالب با قرآن با وضوحی بیشتر مورد تأکید قرار گرفته است. به علاوه، چشم اندازی به تحولات بعدی مطالب نیز افکنده شده است. سرانجام، مقایسه این مطالب با ادیان مجاور و با عهد باستان، نقشی مهم تر از آنچه در بخش های پیشین آمده بود، پیدا کرده است.

از خواننده تقاضا دارم هنگام استفاده و داوری این اثر، مدت زمان پیدایش آن را نیز مورد توجه قرار دهد. برخی فصل ها سال ها پیش نوشته شده اند. تحقیق درباره قدریه به سال های آغازین دوران حضور من در توپینگن بازمی گردد. فصل مربوط به ابن روندی نیز در کلیتش بیش از یک دهه تغییری نکرده است. درست است که کوشیده ام نوشته هایم را پیش از چاپ، هربار به سطح آخرین تحقیقات برسانم، اما همواره دلیلی بر آن ندیدم که تمامی نقل قول ها را با آخرین تصحیح ها و چاپ هایی که در این فاصله منتشر شده اند، مطابقت دهم یا در قبال منابع دست دومی که در هر زمینه جدید منتشر شده اند، به تفصیل موضعی اتخاذ کنم. پیشرفت همچنانکه در سایر زمینه ها صادق است، در شرق شناسی نیز لزوماً تابعی خطی نیست. البته انتشار منابع جدید، آن هم با بسامدی پرشتاب برای من نیز - حتی به دلیل مسائل مربوط به وابستگی آثار به یکدیگر که با این کار مدام به نحوی دیگر مطرح می شد - در دسرهای زیادی فراهم می آورد؛ یقیناً نمی توانستم آنها را بدون جافتادگی در کار خود لحاظ کنم. در مقابل، از این موهبت بخت یارانه برخوردار شدم که ماحصل این منابع دست کم در حیطه اصلی کلام اسلامی در دایره محدودی باقی ماند. به تعبیر یکی از اصحاب نظر و نقد، اسلام شناسان به «هسته سخت کلام» چندان اعتنایی ندارند. دایره محدودتر محققانی که در این حیطه صلاحیت داوری دارند، بر عرصه بین المللی پژوهشگران هیچ گاه از نیم دوجین فراتر نرفته است و به نظر می رسد در نسل بعد، علاقه به چنین کاری به نحوی فزاینده رو به کاستی است. این بدان معناست که شناخته های جدید هنوز نیازمند زمان اند. به علاوه، بدین معنا نیز هست که برای شکل گیری و رسیدنشان به کمال، زمانی کافی در اختیار دارند.

پیشگفتار حاضر، جای سخن گفتن درباره ساختار درونی اثر نیست. البته این موضوع به نظرم تا پایان کار هم از همه جسورانه تر می آمده، چرا که فهم آن چندان بدیهی هم نبود. ترتیب جغرافیایی بخش ب به این منجر شده است که در ذهن من، دسته بندی هایی کلامی شکل گرفته اند که برای تحقیقاتی که تاکنون جهتی نحله نگارانه داشته اند، اساساً وجود نداشته اند (مثلاً غیلانیه یا مرجئه بصره). داوری در این باره را باید به نقادان اثر واگذار کنم.

درست است که این تقسیم‌بندی در وهله نخست، هدفش ایجاد نظم است و در نتیجه، حفظ همراهی خواننده؛ هرچند من برحذر خواهم بود که در خصوص جهت اخیر با توجه به حجم آنچه در اختیار قرار گرفته، دچار این توهم شوم که در این کار موفق شده‌ام، اما دست کم کوشیده‌ام از تکرارها و ناهمخوانی‌ها [ی غیر منطقی - و.] احتراز کنم؛ البته این هدف نیز با وجود شش مجلد این اثر، محدودیت‌های خود را دارد. نباید از حافظه خود بیش از اندازه انتظار داشت - به علاوه، فهرست‌هایی را که خواننده علاقه‌مند در استفاده از این اثر احتمالاً به کار خواهد گرفت نیز هنگام نگارش آن هنوز در اختیار نبوده‌اند. بخش د که طولانی‌تر از همه در صف انتظار چاپ قرار گرفت نیز به همین دلیل به بیشترین دفعات بازنویسی شده است. در این میان، معلوم شد که تقسیم‌بندی اندک‌زمخت فهرست مندرجات جلد نخست چندان وافی به مقصود نیست. برای تسهیل مطالعه کتاب گاهی ناچار شدم عناوین جزئی بیشتری را در این تقسیم‌بندی بیاورم. این واقعیت از آن جهت ناخوشایند بود که قرار بود شماره‌گذاری‌های این فصل‌ها به‌ویژه، ارجاع به مطالبی داشته باشند که بعدها خواهند آمد. به همین دلیل، در هیچ‌جا خود ترتیب فصل‌ها را تغییر نداده‌ام، بلکه تنها برخی زیرفصل‌ها را بر آنها افزوده‌ام. ارجاعات به مجلدات قبل تا آنجا که ملاحظه کرده‌ام، دیگر از این کاستی برخوردار نیستند. تنها در یک‌جا (در گذر از فصل ۵ به ۵. ۰. ۱) این کار اندکی با مقاصد مورد نظر همخوانی پیدا نکرده است.

بخش کتاب‌شناسی و فهرست‌ها بسیار حجیم شده‌اند و از من وقت زیادی گرفته‌اند. در خصوص کتاب‌شناسی نیز همانگونه که می‌توان ملاحظه کرد، فاصله زمانی موجب خلل در کار شده است. من به دلیل این فاصله در مواردی دیگر نمی‌توانستم به یاد آورم که هنگام نگارش، کدام نسخه از یک اثر را به کار برده بوده‌ام. در تهیه فهرست‌ها کوشیده‌ام با نظر به سودمندیشان برای خواننده تا آنجا که ممکن است، کمتر به شیوه‌ای مکانیکی عمل کنم. به همین دلیل، ارجاعات به جاهایی خواهد بود که بتوان به لحاظ محتوای موضوع، مطلبی پیدا کرد. بر این اساس، در خصوص بسیاری از نام‌های اماکن یا اشخاص ضرورتاً هر جا این نام‌ها آمده‌اند، در فهرست ذکر نشده‌اند؛ در حالی که به عکس، در خصوص موضوعات (مثلاً «معرفت‌شناسی»، «تلقی از خدا» و نظایر آنها) به صفحاتی نیز ارجاع داده شده که نه خود این کلیدواژه، بلکه تنها مفهوم آن در آنجا آمده است. در فهرست‌ها، اعلام اشخاص، اماکن و موضوعات، آگاهانه جدای از هم نیامده‌اند تا نیازی به مراجعه تک‌فهرست‌های متعدد نباشد. فهرست شواهد نیز از جمله نشان‌دهنده آن است که تاچه‌اندازه مهم‌ترین منابع، مورد ارزیابی و استفاده قرار گرفته‌اند. بر فهرست اصطلاحات عربی، معانی آلمانی آنها

عموماً افزوده نشده است. این معانی اغلب از سیاق خود متن فهمیده می‌شوند، اما در پاره‌ای از موارد به‌نحو روشنی هنوز تثبیت هم نشده‌اند.

در پاره‌ای از موارد برای کارهای ساده‌تر، نیروهایی را به کمک گرفته‌ام، اما باید بی‌مجامله بگویم که اینگونه تدابیر در فعالیت‌های علمی مدرن در رشتهٔ اسلام‌شناسی که دانشی دشوارتر از میانگین و نیازمند مقدمات فراوان است، چندان فایده‌ای به همراه ندارد. بیش از همه، در قرائت متن به‌منظور تصحیح آن پس از نگارش، توانسته‌ام از این کمک‌ها بهره‌ای ببرم. استمدادهای از نوع دیگر پس از واریسی نتایج آنها اغلب کارآمد نبودند. با چنین کاری، زمان ازدست‌رفته بیش از حد بود. آنچه به کار می‌آمد، طرحی اولیه برای کتاب‌شناسی، فهرستی از نام اماکن برای جلد‌های ۱ تا ۳ (که در آن بعداً اسامی علم و فهرست موضوعات نیز وارد شد) و کارهایی مقدماتی برای فهرست شواهد بود و نیز در یکی از مراحل اول، گاهی بازبینی و سنجش درستی منابع. در این زمینه، به تناسب توانمندی‌ها و نیروی کار م. گاوس - رابا (M. Gauß-Rabah)، س. هِنکه (S. Henke)، ف. هُفمان (F. Hoffmann)، س. کوسکه (S. Kuske)، آ. اُورمان (A. Oevermann)، م. ریکسینگر (M. Riexinger)، پ. سیندلینگر (P. Sindlinger) و ای. تُرال (I. Toral) و در سال‌های پیش‌تر، م. رپکه (M. Ripke)، رضوان السید (R. as-Saiyid) و ای. شنایدر (I. Schneider) همکاری کرده‌اند که خود را موظف به سپاسگزاری از تمامی آنها می‌دانم. غلط‌هایی که هنوز در متن ملاحظه می‌شوند، از چشم من به دور مانده‌اند و آنگونه که قاعدهٔ خطابهٔ پیشگفتار اقتضا می‌کند، برعهدهٔ من است؛ چه در بخش‌های نامبرده و چه در تمامی بخش‌های دیگر که خود به‌خود در آنها متکی به کار خود بوده‌ام. با نظر به شرایط جاری شاید لازم به ذکر باشد که فهرست‌ها «با اتکا به رایانه» تهیه نشده‌اند. پیش‌نسخهٔ چاپی برای کل اثر بعضاً زمانی نگاشته شده است که هنوز رایانه‌ای در کار نبود و به همین دلیل، به‌خدمت گرفتن رایانه میسر هم نبوده است. بنابراین، نتیجهٔ کار به‌معنای دقیق کلمه، کار دست است. خواهش من این است که به‌دیدهٔ همان عطوفتی به این کار بنگرند که امروزه معمولاً با حاصل کارهایی که با نیتی خوب پدید آمده‌اند، اما لزوماً کار دستی حرفه‌ای به‌شمار نمی‌روند، برخورد می‌کنند. در اینجا مانند سایر جاهای دیگر، تنها سودمندی نتیجهٔ کار می‌تواند نشان دهد که آیا به کار گرفتن یک دستگاه عایدی بیشتری می‌داشته است یا نه؟ به‌علاوه، غلط‌هایی که در خود متن همچنان باقی است، بعضاً در آخرین مرحله‌ای که توصیف کردم، به‌ویژه، هنگام تهیهٔ فهرست‌ها به چشم من آمده است. نقد و نظرهایی که در باب این کتاب صورت گرفته نیز موارد دیگر را گوشزد کرده‌اند. به همین دلیل، بر این جلد پایانی متن که پیش‌روست، فهرستی از تصحیح‌ها و اضافات را

افزوده‌ام*. دلیل آوردن این فهرست را نیز می‌توان مدت نسبتاً طولانی تدوین این اثر دانست. انجمن پژوهش‌های آلمان (DFG)** زحمت این را به خود داده است که تک‌تک مجلدات را مورد ارزیابی قرار دهد. بدین ترتیب، هر بار حدود یک سال زمان پیدا کرده‌ام تا نه تنها نسخه خطی ارائه شده از جانب خود را بار دیگر نقادانه مرور کنم، بلکه منابع دیگری را نیز مطالعه کنم و منابع دست دومی را که به موازات این کار پدید آمده‌اند، دنبال نمایم. در این زمینه وظیفه خود می‌دانم از کتابخانه دانشگاه توپینگن سپاسی ویژه داشته باشم. این کتابخانه نه تنها به عنوان کانون تخصصی گردآوری آثار برای رشته شرق‌شناسی و کلام از منابع خوبی برخوردار است، بلکه موجودی خود را با کمال آزادمنشی در دسترس من قرار داد. من اجازه آن را یافتم که این کتاب‌ها را در خود مخزن ملاحظه کنم؛ لطفی که در طی سال‌های اخیر، امتیازی نادر شده است. به دشواری می‌توان تخمین زد که تا چه اندازه به واسطه این لطف، صرفه‌جویی در زمان داشته‌ام. به علاوه، به لحاظ مالی نیز باید این کار صرفه‌جویی بالایی به همراه می‌داشته است، زیرا در غیر این صورت، ناگزیر می‌بودم نیرویی کمکی را به سراغ کتابخانه بفرستم تا کتاب‌هایی را که چه بسا در جریان کار، غیر ضروری بودند نشان معلوم می‌شد، فراهم کنم.

بزرگ‌ترین سهم در پدید آوردن این اثر را همچون بسیاری موارد دیگر، کسی داشته است که به لحاظ موضوع کمتر از دیگران می‌توانست خود را به زیور علمی بودن آراسته سازد، یعنی خانم ماریا سیرنی (Maria Sironi)، منشی گروه شرق‌شناسی. او حتی در سال‌هایی که کل مؤسسه شرق‌شناسی تنها می‌توانست کارمندی نیمه‌وقت برای منشی‌گری داشته باشد، کار بر روی نسخه خطی را با تمامی جزئیات برعهده داشته و در مرحله نهایی نیز در ساماندهی به فهرست ارجاعات، نقشی مؤثر ایفا کرده است. او این کار را با دلسوزی و اهتمامی انجام داد که به ندرت نزد دانشجویان دختر و پسری که داشته‌ام، ملاحظه کرده‌ام. به علاوه، می‌خواهم از خانم‌های همکار انتشارات دِ گرویتزر (خانم راده (Rade)، خانم شپیتسر (Spitzer)، خانم نویمان (Neumann)، خانم شمیت (Schmidt)) یاد کنم که با تجربه و حسی زیباشناختی این مجلدات را به چاپ رساندند. در پایان، از همسر خود سپاسگزاری می‌کنم که مدت بیست سال پرتلاطم را با صبوری متحمل شد و هر بار در خواندن تصحیح اول هر مجلد مرا همراهی کرد. به همین دلیل، این جلد آخر را به او تقدیم می‌کنم.

توپینگن، ژانویه ۱۹۹۷

یوزف فان‌اس

*. تمامی این اصلاحات و اضافات در برگردان فارسی در خود متن اعمال شده‌اند - و.

** Deutsche Forschungsgemeinschaft